पद्य-भागः

प्रथमः पाठः
गीताऽमृतम्

लेखकपरिचयः, गीतायाः वैशिष्ट्यं च -

संस्कृतसाहित्ये आदिकवेः महर्षेः वाल्मीकेरनन्तरं महर्षिः वेदव्यासः सर्वमान्यः कविः स्वीक्रियते। अस्य जनकः महर्षिः पराशरः जननी च सत्यवती आसीत्। अयं महर्षिः महाभारतकाले आसीद्, एतदर्थम् अस्य कालः महाभारतस्य समये स्वीकर्तुं शक्यते। आचार्यबलदेवोपाध्यायमते महाभारतस्य कालः ईसापूर्व-पञ्चमी षष्ठी वा शताब्दी आसीद्, अतः अस्यापि समयः अयमेव आसीदिति स्वीकरणीयः।

महर्षिवेदव्यासविरचितं महाभारतम् एकम् अतिविशालम् आर्षकाव्यमस्ति। अस्यैव आर्षकाव्यस्य अंशभूता श्रीमद्भगवतद्गीता मन्यते। श्रीमद्भगवद्गीता साक्षाद् भगवतः श्रीकृष्णस्य दिव्यवाग् अस्ति। अत्र सर्वेषां वेदानां सारभागो निबद्धोऽस्ति। महाभारते अस्य ग्रन्थस्य विषये उक्तं यत्- 'सर्वशास्त्रमयी गीता' (भीष्म. ४३/२) इति। अस्य ग्रन्थस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपादयता महर्षिणा वेदव्यासेन उक्तं यत् -

गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रसङ्ग्रहैः।
या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्विनिःसृता।। (महा.भी.प. ३-१)

भगवान् श्रीकृष्णः अर्जुनस्य माध्यमेन मानवमात्रस्य कल्याणार्थं श्रीमद्भगवद्गीतायाः उपदेशमयच्छत्। श्रीमद्भगवद्गीतावर्ण-आश्रम-देश-काल-सम्प्रदायादिबन्धनैः निर्मुक्तः सार्वभौमः ग्रन्थः वर्तते। गीतायाः ज्ञानं मानवमात्रस्य कृते परमावश्यकं मन्यते। गीतायाः भाषा सरलाऽस्ति, परन्तु अर्थः नितान्तगूढः वर्तते। अस्याः गीतायाः माहात्म्यं वाचा वक्तुं न शक्यते, यतोहि अयमेको रहस्यमयः ग्रन्थोऽस्ति। अस्याः माहात्म्यं प्रायशः विद्वांसः स्व-स्वरीत्या कृतवन्तः। तद्यथा -

गीताध्ययनशीलस्य प्राणायामपरस्य च।
नैव सन्ति हि पापानि पूर्वजन्मकृतानि च।।
मलनिर्मोचनं पुंसां जलस्नानं दिने-दिने।
सकृद्गीताम्भसि स्नानं संसारमलनाशनम्।।
भारताऽमृतसर्वस्वं विष्णोर्वक्त्राद्विनिःसृतम्।
गीतागङ्गोदकं पीत्वा पुनर्जन्म न विद्यते।।

अत एव एतादृशस्य ज्ञानामृतपरिपूरितस्य ग्रन्थरत्नस्य आश्रयणम् नूनमेव करणीयं येन मानवजीवनोद्देश्यं सार्थकं स्यादिति।

पाठपरिचयः-

महर्षिवेदव्यासविरचितस्य महाभारतम् इति नामधेयस्य आर्षग्रन्थस्य अंशभूतः श्रीमद्भगवद्गीताग्रन्थः वर्तते। एतस्मादेव ग्रन्थात् केचन विशिष्टाः जीवनदर्शनप्रदर्शकाः श्लोकाः अत्र सङ्कलिताः सन्ति। श्रीमद्भगवद्गीतायां

भगवान् श्रीकृष्णः आत्मनः नित्यत्वमतीव सरलशैल्या प्रतिपादितवान्। भगवान् श्रीकृष्णानुसारम् आत्मनः उत्पत्तिः निधनं च न भवति, एष आत्मा अजः नित्यः शाश्वतश्च वर्तते। मनुष्यः यथा प्राचीनं वस्त्रं परित्यज्य अपरं नूतनं, वस्त्रं धारयति तथैव एष आत्मा अपि जीर्णं शरीरं विहाय नूतनं शरीरं जहाति। अयं च आत्मा शस्त्रेण छेदनयोग्यः अग्निना दहनयोग्यः जलेन आर्द्रीकरणयोग्यः, वायुना शोषणयोग्यश्च नास्ति। लोके त्रिविधाः आहाराः प्रसिद्धाः सन्ति – (१) सात्विकः आहारः (२) राजसिकः आहारः (३) तामसिकः आहारः। सात्विकप्रकृतीनां राजसिकप्रकृतीनां तामसिकप्रकृतीनां च जनानां कृते कीदृशाः आहाराः परिगणिताः सन्ति इत्येतेषां विवेचनमत्र विद्यते। त्रिविधं तपः लोके विख्यातमस्ति– (१) शारीरं तपः (२) वाङ्मयं तपः (३) मानसं तपः च।

अत्र एतेषां तपसां क्रमेण पृथक्-पृथक् परिगणनं कृतमस्ति। दानविषयक-प्रकरणे सात्विक-राजस-तामस-इत्येतेषां दानस्य भेदानां निरूपणं विद्यते। प्रकीर्णप्रकरणे कर्मयोगस्य वैशिष्ट्यम्, आत्मा एव आत्मनः बन्धुः शत्रुश्च वर्तते इति प्रतिपादितमस्ति। एवञ्च नरकस्य काम-क्रोध-लोभाख्यं त्रिविधं द्वारं मन्यते, एतत् त्रयं सर्वथा सर्वैः जनैः नूनमेव त्याज्यम्। इह लोके नैके महापुरुषाः सञ्जाताः तेषां चरितान्यपि अस्माकं कृते अनुकरणीयानि सन्ति। एवंविधं अस्मिन् पाठे शीर्षकचतुष्टयं विद्यते। अत्र स्थिताः श्लोकाः नूनमेव मानवजीवनोपयोगिनः सन्ति।

गीताऽमृतम्

सन्दर्भः – अयं श्लोकः योगेश्वरस्य भगवतः श्रीकृष्णस्य मुखारविन्दतः निःसृतश्रीमद्भगवद्गीतानामधेयात् ग्रन्थरत्नाद् गृहीतोऽस्ति।

प्रसङ्गः– अस्मिन् श्लोके आत्मनः नित्यत्वविषयकं वर्णनमस्ति –

न जायते म्रियते वा कदाचि-
न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे।।१।।

पदच्छेदः– न जायते म्रियते वा कदाचित् न अयम् भूत्वा भविता वा न भूयः। अजः नित्यः शाश्वतः अयम् पुराणः न हन्यते हन्यमाने शरीरे।।

अन्वयः– अयम् (आत्मा) कदाचित् न जायते (न) म्रियते वा, न वा (अयम्) भूत्वा भूयः भविता। अयम् अजः नित्यः शाश्वतः पुराणः (अस्ति), शरीरे हन्यमाने (अपि) न हन्यते।

व्याख्या – अयम् = एषः आत्मा, कदाचित् = कस्मिन्नपि काले, न = नहि, जायते = उत्पद्यते (उत्पन्नं भवति) (न=नहि), म्रियते = मृत्युं प्राप्नोति (निधनमेति), वा = अथवा, न = नहि, वा = अथवा, (अयम्) भूत्वा = सम्भूय (उत्पद्य) भूयः = पुनः, भविता = वर्तिता (भविष्यति)। अयम् = एष आत्मा, अजः = उत्पत्तिरहितः (अजन्मा), नित्यः = अविनाशी, (विनाशरहितः) शाश्वतः = सनातनः, पुराणः = पुरातनः, शरीरे = काये (देहे), हन्यमाने = हिंस्यमाने (अपि), न = नैव, हन्यते = हिंस्यते।

भावार्थः– अयम् आत्मा कस्मिन्नपि काले नोत्पद्यते न च विनश्यति। एषः प्रादुर्भूय पुनः न जायते। एषः अजन्मा ध्रुवः सनातनः पुरातनश्च वर्तते। पाञ्चभौतिकस्य शरीरस्य विनष्टे सत्यपि एष न विनश्यति। एतादृशगुणसम्पन्नः एषः आत्मा विद्यते इति भावः।

व्याकरणात्मकटिप्पणी –

कदाचित् = किम्+दा+चित् (अव्य.)। जायते = जन्+लट्+त (प्र.पु.ए.व.)। म्रियते = मृ+लट्+त (प्र.पु.ए.व.)। भूत्वा = भू+क्त्वा (त्वा) (अव्य.)। भूयः = भूयस् (सकारस्य रुत्वविसर्गः) (अव्य.)। भविता = भू+लुट्+तिप् (प्र.पु.ए.व.)। अजः = न जायते इति अज। अजः (नञ्-तत्पु.) नञ्+जन्+ड+सु (प्र.वि.ए.व.)। नित्यः = नियमेन भवः नित्यः - नि+त्यप् (य)+सु (प्र.वि.ए.व.)। शाश्वद् भवः – शश्वद्+अण् (अ) + सु (प्र.वि.ए.व.)। शरीरे = शॄ+ईरन् (ईर) (धातोः गुणः रपरत्वञ्च)+ङि (स.वि.ए.व.)। हन्यमाने = हन्+यक् (य)शानच् (आन)+मुक् + ङि (स.वि.ए.व.)।

छन्दः- अस्मिन् पद्ये उपजाति-नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः- अत्र जीर्णवस्त्रस्य दृष्टान्तम् उपस्थाप्य आत्मनः नित्यत्वं प्रतिपादितम् -

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय,
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही।।२।।

पदच्छेदः- वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरः अपराणि तथा शरीराणि विहाय जीर्णानि, अन्यानि संयाति नवानि देही।

अन्वयः- यथा नरः जीर्णानि वासांसि विहाय अपराणि नवानि गृह्णाति, तथा देही जीर्णानि शरीराणि विहाय अन्यानि नवानि संयाति।

व्याख्या- यथा = येन प्रकारेण, नरः = पुरुषः, जीर्णानि = विशीर्णानि (प्राचीनानि), वासांसि = वस्त्राणि, (वसनानि), विहाय = परित्यज्य, अपराणि = अन्यानि (इतराणि), नवानि = नूतनानि, गृह्णाति = धारयति, तथा = तेनैव प्रकारेण, देही = आत्मा, जीर्णानि = शिथिलाङ्गानि, शरीराणि = देहान् (कायान्), विहाय = त्यक्त्वा (परित्यज्य), अन्यानि = इतराणि, नवानि = नूतनानि, संयाति = धारयति।

भावार्थः- अस्मिन् जगति मनुष्यः येन प्रकारेण प्राचीनानि जीर्णानि च वस्त्रादीनि परित्यज्य, अन्यानि नूतनानि वस्त्रादीनि वस्तूनि स्वीकरोति (धारणं करोति) तेनैव प्रकारेण अस्माकं शरीरे विद्यमानः एषः आत्मा पुरातनानि वार्द्धक्यगतानि शरीराणि त्यक्त्वा अन्यानि नूतनानि शरीराणि धारयति। अतः जीर्णस्य शरीरस्य परिवर्तनं ध्रुवमस्ति। अतः अस्मिन् विषये चिन्ता न करणीया।

व्याकरणात्मकटिप्पणी - यथा - यद्+थाल् (था) (अव्य.)। नरः = नृ+अच् (अ)+सु (प्र.वि.ए.व.)। जीर्णानि = जृ+क्त (त) (तस्य नत्वं णत्वम्)+शस् (द्वि.वि.ब.व.)। वासांसि वस्+असि, णिच्च+शस् (द्वि.वि.ब.व.)। विहाय = वि+ (ओहाक्) हा+ल्यप् (य) (अव्य.)। अपराणि = अपर+शस् (द्वि.वि.ब.व.)। नवानि = नु+अप् (अ) + शस् (द्वि.वि.ब.व.)। गृह्णाति = ग्रह+लट्+ति् गृह्णाति = ग्रह+लट्+ति (क्रयादि-प्र.पु.ए.व.)। देही = देह+इनि (इन्)+सु (प्र.वि.ए.व.)। शरीराणि = शॄ+ईरन् (ईर)+शस् (द्वि.वि.ब.व.)। अन्यानि = अन्य + शस् (द्वि.वि.ब.व.)। संयाति = सम्+या+लट्+तिप् (प्र.पु.ए.व.)

छन्दः- अस्मिन् पद्ये 'उपजाति' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः- एनम् आत्मानं केनापि प्रकारेण कोऽपि नाशयितुं न प्रभवति -

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः।।३।।

पदच्छेदः- न एनम् छिन्दन्ति शस्त्राणि न एनम् दहति पावकः। न च एनम् क्लेदयन्त्यापः न शोषयति मारुतः।

अन्वयः- एनं शस्त्राणि न छिन्दन्ति, एनं पावकः न दहति, एनम् आपः न क्लेदयन्ति, मारुतः च (एनं) न शोषयति।

व्याख्या- एनम् = इममात्मानम्, शस्त्राणि = आयुधानि (खड्गतोमरादीनि), न = नहि, छिन्दन्ति = कृन्तन्ति (नाशयितुं प्रभवन्ति), एनम् = इममात्मानम्, पावकः = अग्निः (अनलः), न = नहि, दहति = ज्वालयति (दग्धुं शक्नोति), एनम् = इममात्मानम्, आपः = पयांसि (जलानि), न = नहि, क्लेदयन्ति = आद्रीकुर्वन्ति, मारुतः = वायुः (अनिलः), च = तथा, (एनम्), न = नहि, शोषयति = शुष्कीकरोति (शोषयितुं शक्नोति)।

भावार्थः- इह जगति शस्त्राणि सर्वाणि वस्तूनि छेत्तुं प्रभवन्ति, अग्निः दग्धुं प्रभवति, आपः (जलानि) सर्वान् पदार्थान् आद्रीकरणे समर्थाः भवन्ति, वायुः अखिलान् पदार्थान् शोषयितुं शक्तोऽस्ति, किन्तु शरीराभ्यन्तरे स्थितः यः आत्मा वर्तते तं प्रभावयितुं कश्चन अपि समर्थः नास्ति।

व्याकरणात्मकटिप्पणी - शस्त्राणि = शस्+ष्ट्रन् (त्र)+जस् (प्र.वि.ब.व.)। नैनम् = न+एनम् (वृद्धिसन्धिः)। छिन्दन्ति = छिद्+लिट्+झि (प्र.पु.ब.व.)। पावकः = पू+ण्वुल् (वु = अक) + सु (प्र.वि.ए.व.)। दहति = दह+लट्+तिप् (प्र.पु.ए.व.)। चैनम् = च+एनम् (वृद्धिसन्धिः)। आपः = अप्+जस् (प्र.वि.ब.व.)। क्लेदयन्ति = क्लिद्+णिच्+झि (अन्ति) (प्र.पु.ब.व.)। शोषयति = शुष्+णिच्+लट्+तिप् (प्र.पु.ए.व.)। मारुतः = मरुत्+अण् (अ)+सु (प्र.वि.ए.व.।

छन्दः- अस्मिन् पद्ये 'अनुष्टुप्' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

त्रिविध आहारः

प्रसङ्गः- अस्मिन् श्लोके सात्विक-आहारस्य स्वरूपं तत्कार्यं च वर्णितमस्ति -

आयुः सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः।
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः।।४।।

पदच्छेदः - आयुः सत्त्व-बल-आरोग्य-सुख-प्रीतिविवर्धनाः। रस्याः स्निग्धाः स्थिराः हृद्याः आहाराः सात्विकप्रियाः।।

अन्वयः- आयुः सत्त्व-बल-आरोग्य-सुख-प्रीतिविवर्धनाः, रस्याः स्निग्धा स्थिराः हृद्याः सात्विकप्रियाः आहाराः (सन्ति)।

व्याख्या - आयुः = वयः, सत्त्वम् = बुद्धिः, बलम् = शक्तिः, आरोग्यम् = रोगाभावः (नैरुज्यम्), सुखम् = इन्द्रियानुकूलवेद्यत्वम् (आनन्दः), प्रीतिविवर्धनाः = स्नेहवर्धकाः, रस्याः = रसपरिपूर्णाः, स्निग्धाः = स्नेहसंयुक्ताः, (स्नेहप्रदाः), स्थिराः = सुदृढाः, हृद्याः = मनःप्रियाः (चेतोहराः), सात्विकप्रियाः = सात्विकप्रकृतियुक्तानां जनानां कृते रुचिकराः, आहाराः = खाद्यपदार्थाः (सन्ति)।

भावार्थः- लोके मनुष्याणाम् आयुः-बुद्धि-बल-सुख-प्रीति-एतेषां गुणानामभिवर्धका आहाराः सात्विकाः सन्ति। सात्विकाहारेण शरीरमरोगं भवति, मनसि प्रसन्नता, शान्तिश्च प्रादुर्भवति अन्तःकरणञ्च निर्मलं भवति। सात्विकेनाहारेण शरीरे उत्साहस्य संचारो भवति। सात्विकः पुरुषः नीरोगी दीर्घायुश्च भवति।

व्याकरणात्मकटिप्पणी - आयुः = आ+इ+उस्+सु (प्र.वि.ए.व.)। आरोग्यम् = आरोग+ष्यञ् (य)+सु (अम्) (प्र.वि.ए.व.)। प्रीतिः = प्री+क्तिन् (ति)+सु (प्र.वि.ए.व.)। विवर्धनाः = वि+वृध्+ल्युट् (यु+अन)+जस् (प्र.वि.ब.व.)। रस्याः = रम्+यत्+जस् (प्र.वि.ब.व.)। स्निह+क्त (त)+जस् (प्र.वि.ब.व.)। स्थिराः = स्था+किरच्

(इर)+जस् (प्र.वि.ब.व.)। हृद्या: = हृद्+यत् (य)+जस् (प्र.वि.ब.व.)। सात्विकप्रिया: = सात्विकेभ्य: प्रिय: सात्विकप्रिय: (च.तु.) ते। आहारा: = आ+हृ+घञ् (अ)+जस् (प्र.वि.ब.व.)।

छन्द:– अत्र अनुष्टुप् 'नामधेयं' वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्ग:– अस्मिन् श्लोके राजस–आहारविषयकं वर्णनं वर्तते –

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिन:।
आहारा राजसस्येष्टा दु:खशोकामयप्रदा:।।५।।

पदच्छेद:– कटु–अम्ल–लवण–अत्युष्ण–तीक्ष्ण–रूक्ष–विदाहिन:। आहारा: राजसस्य इष्टा: दु:ख–शोक–आमयप्रदा:।

अन्वय:– कटु–अम्ल लवण–अत्युष्ण–तीक्ष्ण–रूक्ष–विदाहिन: आहारा राजसस्य इष्टा: दु:ख–शोक–आमयप्रदा: (सन्ति)।

व्याख्या– कटु–अम्ल–लवण–अत्युष्ण–तीक्ष्ण–रूक्ष–विदाहिन: = कटु: = तीक्ष्ण:, अम्ल: = रसविशेष:, लवणम् = सैन्धवम्, अत्युष्णम् = अतीव संतप्तम्, तीक्ष्ण: = उत्तेजक:, रूक्ष: = कर्कश:, अमृदु, विदाहिन: = दाहकारका: (दाहप्रदा:), आहारा: = भोज्यपदार्था:, राजसस्य = रजोगुणयुक्तस्य पुरुषस्य, इष्टा: = प्रिया: (अभीष्टा:), दु:खशोकामयप्रदा: = दु:ख (विषाद)–चिन्तारोगप्रदायका: (सन्ति)।

भावार्थ: – लोके त्रिविधा आहारा: प्रसिद्धा: सन्ति। तेषु त्रिविधेषु आहारेषु कटु–अम्ल–सैन्धव–अत्युष्ण–तीक्ष्ण–अमृदु–दाहोत्पादका: आहारा: राजसिका: सन्ति। एते आहारा: दु:खचिन्तारोगोत्पादका: भवन्ति। एतदर्थम् इमे आहारा: राजपुरुषेभ्य: रोचन्ते।

व्याकरणात्मकटिप्पणी – कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिन: = कटु: च अम्ल: च लवण: च अत्युष्ण: च तीक्ष्ण: च रूक्ष: च विदाही च (द्व.स.) ते। आहारा: = (आङ्) आ+हृ+घञ् (अ)+जस् (प्र.वि.ब.व.)। राजसस्येष्टा = राजसस्य इष्टा: = (गुणसन्धि:)। दु:खशोकामयप्रदा: = दु:खं च शोक: च आमय: च ते दु:खशोकामया: (द्व.स.), तेषां प्रदा: दु:खशोकामयप्रदा: (ष.त.)। प्रदा: = प्रददातीति प्रद:, ते–प्रदा:।

छन्द: – अस्मिन् पद्ये 'अनुष्टुप्' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्ग: – अस्मिन् श्लोके तामस–आहारविषयकं वर्णनं विद्यते –

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत्।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्।।६।।

पदच्छेद: – यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत्। उच्छिष्टम् अपि च अमेध्यम् भोजनम् तामसप्रियम्।

अन्वय: – यत् च भोजनं यातायमं, गतरसं, पूति, पर्युषितम् उच्छिष्टम् अमेध्यं च अपि (अस्ति, तद् भोजनम्) तामसप्रियम् (भवति)।

व्याख्या – यातयामम् = अर्धपक्वम् (भोजनम्), गतरसम् = रसशून्यम् (रसविरहितम्) (भोजनम्), पूति = दुर्गन्धयुक्तम्, (भोजनम्), पर्युषितम् = पूर्वदिवसे निर्मितम् (भोजनम्) उच्छिष्टम् = अवशिष्टम् (अस्वीकृतम्), अमेध्यम् = अपवित्रम् (दूषितम्) चापि = तथापि (अस्ति, तद्भोजनम्) तामसप्रियम् = तामसिकजनानां कृते रुचिकरम् (भवति)।

भावार्थ:– लोके यद् भोजनम् अर्धपक्वम्, रसरहितम्, दुर्गन्धयुक्तम्, गतदिवसावशिष्टम्, अस्वीकृतम्, अपवित्रं च भवति तदेव भोजनं तामसिकवृत्तीनां जनानां कृते रुचिकरं भवति। य: पुरुष: यादृशमन्नं खादति तस्य स्वभावोऽपि तादृश एव भवति। अत: एवंविधं भोजनं सर्वथा सर्वे परित्यजेयु:।

व्याकरणात्मकटिप्पणी – यातयामम् = या+क्त (त) यम् + घञ् (अ)+ सु (अम्) (प्र.वि.ए.व.)। पूति = पूय् + क्तिच् (ति)+ सु (नपु.) (प्र.वि.ए.व.) । पर्युषितम् = परि+वस्+क्त+सु (अम्) (प्र.वि.ए.व.)। उच्छिष्टम् = उत् + शिष्+क्त (त)+सु (अम्) (प्र.वि.ए.व.)। अमेध्यम् = न मेध्यम् इति अमेध्यम् (नञ्–तत्पु.)। भोजनम् = भुज्+ल्युट् (यु=अन)+सु (अम्) (प्र.वि.ए.व.)। तामसप्रियम् = तमस्+अण् (अ) = तामस, प्री+क (अ) = प्रिय+सु (अम्) (प्र.वि.ए.व.)।

छन्दः– अस्मिन् पद्ये 'अनुष्टुप्' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

त्रिविधं तपः

प्रसङ्गः– अस्मिन् श्लोके किं तपः शारीरिकमुच्यते? इति वर्णितमस्ति –

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम्।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते।।७।।

पदच्छेदः– देव–द्विज–गुरु–प्राज्ञपूजनम्, शौचम् आर्जवम्। ब्रह्मचर्यम् अहिंसा च शारीरम् तपः उच्यते।

अन्वयः– देव–द्विज–गुरु–प्राज्ञपूजनं शौचम् आर्जवम्, ब्रह्मचर्यम्, अहिंसा च शारीरं तप उच्यते।

व्याख्या – देव (पूजनम्) = देवानां पूजनम्, द्विज (पूजनम्) = ब्राह्मणानां पूजनम्, गुरु (पूजनम्) = गुरूणां पूजनम्, प्राज्ञपूजनम् = ज्ञानिनां पूजनम्, शौचम् = शारीरिकपवित्रता, आर्जवम् = सारल्यम्, ब्रह्मचर्यम् = ब्रह्मचर्यस्य पालनम्, अहिंसा = अनिष्टकारिताया अभावः, च = तथा शारीरम् = शरीरविषयकम् तपः = तपश्चरणम्, उच्यते = कथ्यते, (निगद्यते)।

भावार्थः – किं तपः शारीरिकमितिजिज्ञासायामुच्यते यत् – देवानाम्, ब्राह्मणानाम्, गुरूणाम्, ज्ञानिनाञ्च पूजनम्, देहस्य शुचिता, सारल्यम्, ब्रह्मचर्यस्य पालनम् प्राणिनः प्रति हिंसाभावनायाः परित्यागः एतानि सर्वाणि आचरणानि शारीरिकतपांसि सन्ति।

व्याकरणात्मकटिप्पणी – देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनम् = देवश्च द्विजश्च गुरुश्च प्राज्ञश्च = देवद्विजगुरुप्राज्ञाः (द्वन्द्व स.) तेषां पूजनम् देवद्विजप्राज्ञपूजनम् (ष.त.)। आर्जवम् = ऋजु+अण् (अ)+सु (अम्) (प्र.वि.ए.व.)। ब्रह्मचर्यम् = ब्रह्म आचरतीति ब्रह्म + चर् + यत् (य)+ सु (अम्) (प्र.वि.ए.व.)। शारीरम् = शरीरे भवं शरीर+अण् (अ) + सु (अम्) (प्र.वि.ए.व.)। उच्यते = ब्रू (वच्) यक् + लट् + त (प्र.पु.ए.व.)।

छन्दः– अस्मिन् पद्ये 'अनुष्टुप्' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः– अस्मिन् पद्ये वाङ्मयतपोविषयकं वर्णनं विद्यते –

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते।।८।।

पदच्छेदः– अनुद्वेगकरम् वाक्यम् सत्यम् प्रियहितम् च यत्। स्वाध्याय अभ्यसनम् च एव वाङ्मयम् तप उच्यते।

अन्वयः– यत् अनुद्वेगकरं, प्रियं, हितं, सत्यं च वाक्यम् (अस्ति) यत् च स्वाध्याय–अभ्यसनम् (अस्ति, तद्) एव वाङ्मयं तपः उच्यते।

व्याख्या – यत् = यद्वचनम्, अनुद्वेगकरम् = अखेदप्रदम् (अक्षोभोत्पादकम्) प्रियम् = रमणीयम् (रुचिकरम्), हितम् =हितकरम् (कल्याणप्रदम्) सत्यम् = यथार्थम्, (वास्तविकम्), च = तथा, वाक्यम् = वचनम् (वाग्) (अस्ति), यत् = यद्वचनम्, च = तथा, स्वाध्याय–अभ्यसनम् = वेदादिशास्त्राणामध्ययनम्, परमेश्वरस्य गुणानां

सङ्कीर्तनम्, एव = नूनमेव, वाङ्मयम् = वाचिकम् (वाग्विषयकम्), तपः = धर्माचरणम्, उच्यते = कथ्यते (निगद्यते)।

भावार्थः– लोके यद्वचनम् अनुद्वेगोत्पादकम्, रुचिकरम्, हितकरम्, यथार्थं चास्ति, यद् च वचनं वेदादिशास्त्राणामध्ययनपरम्, परमेश्वरस्य नामोच्चारणपरमस्ति, तदेव वाग्विषयकं तपः कथ्यते। अर्थात् अनुद्वेगकरम्, सत्यम्, प्रियम्, हितकरं च वाक्यं वाक्तपः मन्यते। अतः वाचा यानि श्रेष्ठठानि कार्याणि सम्पाद्यन्ते तानि वाक्तपसि समाविष्टानि सन्ति।

व्याकरणात्मकटिप्पणी – अनुद्वेगकरम् = न उद्वेगकरमिति अनुद्वेगकरम् (नञ्-तत्पु.)। वाक्यम् = वच्+ण्यत् (य) (चस्य कः)+सु (प्र.वि.ए.व.)। स्वाध्यायाभ्यसनम् = स्वाध्याय+अभ्यसनम् (दीर्घसन्धिः)। चैव = च + एव (वृद्धिसन्धिः), वाङ्मयम् = वाच्+मयट् (मय)+ सु (प्र.वि.ए.व.)। तपः = तप्+असुन् (अस्)+सु, (नपुं.प्र.वि.ए.व.)। उच्यते = ब्रू (वच्) +यक्+लट्+त (आ.प्र.पु.ए.व.)।

छन्दः – अस्मिन् पद्ये 'अनुष्टुप्' नामधेयं छन्दः वर्तते।

प्रसङ्गः– अस्मिन् पद्ये मानसतपोविषयकं वर्णनं विद्यते –

मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते।।९।।

पदच्छेदः– मनःप्रसादः सौम्यत्वम् मौनम् आत्मविनिग्रहः। भावसंशुद्धिः इति एतत् तपः मानसम् उच्यते।

अन्वयः– मनः प्रसादः, सौम्यत्वं, मौनम् आत्मविनिग्रहः, भावसंशुद्धिः इति एतत् मानसं तपः उच्यते।

व्याख्या – मनःप्रसादः = अन्तःकरणस्य हर्षः (चेतसः स्वच्छभावः), सौम्यत्वम् = शान्तस्वरूपत्वम्, मौनम् = तूष्णीं भावम्, आत्मनिग्रहः = मनसः नियन्त्रणम्, भावसंशुद्धिः = विचाराणां पवित्रता, इति = एतादृशम्, एतत् = इदम्, तपः = तपश्चरणम्, मानसम् = मानसिकम् (मनोविषयकम्), उच्यते = निगद्यते (कथ्यते)॥

भावार्थः – इह लोके तपसः स्वरूपं नैकविधं दृश्यते। तेषु मानसिकं तपः, मनसः प्रसादत्वम्, विचाराणां शान्तस्वरूपत्वम्, ईश्वरचिन्तनम्, मनसः वशीकरणत्वम् अन्तःकरणस्य पावनत्वञ्चेति कथ्यते। अतः सततं मानसिकं तपः सर्वैः आचरणीयम्।

व्याकरणात्मकटिप्पणी – प्रसादः = प्र+सद्+घञ् (अ)+सु (प्र.वि.ए.व.)। सौम्यत्वम् = सौम्य+त्व (भावे त्व प्रत्ययः)+सु (प्र.वि.ए.व.)। मौनम् = मुनेर्भावः मुनि+अण्+सु (प्र.वि.ए.व.)। आत्मनिग्रहः = आत्मनः निग्रहः (ष.त.)। भावसंशुद्धिः = भावानां संशुद्धिः (ष.त.)। मानसम् = मनसः इदम् मनस्+अण्+सु (प्र.वि.ए.व.)। उच्यते = ब्रू (वच्)+यक्+लट्+त (आ.प्र.पु.ए.व.)।

छन्दः– अस्मिन् पद्ये 'अनुष्टुप्' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

ध्यातव्यानि पद्यानि

प्रसङ्गः– अस्मिन् श्लोके मनुष्यैः सर्वदा कार्यं करणीयम् इति प्रतिपादितमस्ति –

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि।।१०।।

पदच्छेदः– कर्मणि एव अधिकारः ते मा फलेषु कदाचन। मा कर्मफलहेतुः भूः मा ते सङ्गः अस्तु अकर्मणि।

अन्वयः– (हे अर्जुन!) ते कर्मणि एव अधिकारः (अस्ति) फलेषु कदाचन मा, (त्वम्) कर्मफलहेतुः मा भूः, अकर्मणि (च) ते सङ्गः मा अस्तु।

व्याख्या – (हे अर्जुन! = हे पार्थ) ते = तव, कर्मणि = कर्मविधाने (कार्यसम्पादने), एव = नूनम्, अधिकारः

= स्वामित्वभाव: (अस्ति), फलेषु = कर्मणां परिणामेषु, कदाचन = कदाचित्, मा = नैव (त्वम्) कर्मफलहेतु: = कर्मपरिणामप्रेरित: मा = नैव, भू:=स्था:, अकर्मणि=कर्मत्यागे (च) ते = तव, सङ्ग: = आसक्ति: मा = नैव, अस्तु = भवतु।

भावार्थ: – भगवान् श्रीकृष्ण: कुरुक्षेत्रसमराङ्गणे अर्जुनस्य व्याजेन सर्वान् लोकान् उपदिशन् कथयति यत– अर्जुन! तव अधिकार: कार्यसम्पादने अस्ति, कर्मण: फलप्राप्तौ नास्ति। कदापि कर्मफलस्य हेतुरपि त्वं न स्या:, तव आसक्ति: अकर्मणि अपि न स्यादिति। अत्र अयमभिप्राय: वर्तते यत् कार्यसम्पादनमेव मनुष्याणां परमं कर्त्तव्यमस्ति इति ज्ञेयम्।

व्याकरणात्मकटिप्पणी – कर्मण्येव = कर्मणि+एव (यण्–सन्धि:)। अधिकार: = अधि+कृ+अण्+सु (प्र.वि.ए.व.)। कदाचन = किम्+दा+चन (अव्य.)। कर्मफलहेतु: – कर्मफलानां हेतु: (ष.त.)। सङ्ग: = सञ्ज्+घञ्+सु (प्र.वि.ए.व.)। सङ्गोऽस्त्वकर्मणि = सङ्ग:+अस्तु+अकर्मणि (विसर्ग–यण्–सन्धि:)। अकर्मणि = न कर्म इति अकर्म (नञ्तत्पु.) तस्मिन् अकर्मणि (स.वि.ए.व.)।

छन्द:– अत्र 'अनुष्टुप्' नामधेयं वृत्तम् अस्ति।

प्रसङ्ग:– अस्मिन् पद्ये आत्मा एव आत्मन: बन्धु: रिपुश्च वर्तते इति प्रतिपादितमस्ति –

उद्धरेदात्मनाऽत्मानं नात्मानमवसादयेत्।
आत्मैव आत्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मन: ।।११ ।।

पदच्छेद:– उद्धरेद् आत्मना आत्मानम् न आत्मानम् अवसादयेत्। आत्मा एव आत्मन: बन्धु: आत्मा एव रिपु: आत्मन:।

अन्वय:– आत्मना आत्मानम् उद्धरेत्, आत्मानं न अवसादयेत्, हि आत्मा एव आत्मन: बन्धु: (अस्ति) आत्मा एव आत्मन: रिपु: (अस्ति)।

व्याख्या – आत्मना = स्वात्मना (निजकर्मणा), आत्मानम् = स्वकीयम् (संसारसागरत:), उद्धरेत् = उद्धारं कुर्यात्, आत्मानम् = स्वयमेवात्मानम्, न = नहि, अवसादयेत् = अधो नयेत् (अध:पतनं कुर्यात्), हि = यतोहि, आत्मा = जीवात्मा, (मनुष्य:), एव = नूनमेव, आत्मन: = स्वकीयस्य, बन्धु: = मित्रम् (सुहृद्, सखा) (अस्ति =वर्तते), आत्मा = जीवात्मा (मनुष्य:), एव = अवश्यमेव, आत्मन: = स्वस्य (जीवात्मन:), शत्रु: = रिपु: (अस्ति = वर्तते।

भावार्थ:– मनुष्याणां कृते उचितानुचितकार्यसम्पादक: कश्चिद् अन्य: जन: देवो वा न वर्तते, अपितु मनुष्य एव स्वकीयजीवने तथाविधं कार्यं करोति। मनुष्य: यदा स्वयमेव आत्मन: कल्याणं विचिन्त्य श्रेष्ठं कार्यं करोति तदानीमेव अन्ये जना: तस्य साहाय्यं कुर्वन्ति। यदि मनुष्य: धर्मं नाचरति तर्हि तस्य कल्याणं साहाय्यं वा कोऽपि न कर्तुं शक्नोति। पुण्यकर्मणां फलं सुखप्राप्ति:, पापकर्मणां फलं दु:खप्राप्तिश्च मन्यते। अत एव इह लोके य: नर: यथा कर्म करोति तथैव फलमपि लभते।

व्याकरणात्मकटिप्पणी – आत्मना = अत् +मनिण् (मन्)+टा (आ) (तृ.वि.ए.व.)। आत्मानम् = अत् + मनिण् (मन्)+अम् (द्वि.वि.ए.व.)। उद्धरेत् = उद्+धृ+विधिलिङ्+तिप् (प्र.पु.ए.व.)। अवसादयेत् = अव+सद्+णिच् (इ)+विधिलिङ्+तिप् (प्र.पु.ए.व.)। आत्मैव = आत्मा+एव (वृद्धिसन्धि:)। ह्यात्मन: = हि+आत्मन: = (यण्सन्धि:)। बन्धुरात्मैव = बन्धु:+आत्मा+एव (विसर्गसन्धि: वृद्धिसन्धि:)। रिपुरात्मन: = रिपु:+आत्मन: (विसर्गसन्धि:)।

छन्द:– अस्मिन् पद्ये 'अनुष्टुप्' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्ग: – अस्मिन् पद्ये आत्मा कस्य कृते बन्धु: कस्य च कृते शत्रुरस्ति इति प्रतिपादितम् –

बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जित:।

अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत्।।१२।।

पदच्छेद:– बन्धु: आत्मा आत्मन: तस्य येन आत्मा एव आत्मना जित:। अनात्मन: तु शत्रुत्वे वर्तेत आत्मा एव शत्रुवत्।

अन्वय:– येन आत्मना एव आत्मा जित: तस्य आत्मन: बन्धु: आत्मा (अस्ति), अनात्मन: तु शत्रुत्वे आत्मा एव शत्रुवत् वर्तेत।

व्याख्या – येन = येन पुरुषेण, आत्मना = जीवात्मना (पुरुषेण), एव = नूनमेव, आत्मा = जीवात्मा, जित: = वशीकृत:, तस्य = तस्य जनस्य, आत्मन: = जीवात्मन: (पुरुषस्य), बन्धु: = सखा (मित्रम्, सुहृत्), आत्मा = जीवात्मा (अस्ति = वर्तते), अनात्मनस्तु = अवशेन्द्रियस्य तु (अजितेन्द्रियस्य तु), शत्रुत्वे = शत्रुताप्रदर्शने (अमैत्रीभावप्रकटीकरणे), आत्मा = जीवात्मा (मनुष्य:) एव = अवश्यमेव, शत्रुवत् = रिपुसदृश: (अरि- तुल्य:), वर्तेत = व्यवहरेत् (आचरेत्)।

भावार्थ:– इह लोके प्रायश: बन्धु: संरक्षणं करोति शत्रुश्च विनाशम्, एतदर्थं य: जीव: अधोगतिं गमनात् आत्मानं संरक्षति तज्जीव: आत्मन: मित्रं बन्धुश्च मन्यते, किन्तु य: जीव: स्वयं दुर्गतिम् आचरति स स्वयमेव आत्मन: शत्रु: अस्ति। यदा मनुष्य: जितेन्द्रिय: भूत्वा योगयुक्त: भवति तदानीमेव संसारसागरात् तरति, पुनर्जन्म च न लभते। एतस्मात् पृथक् य: जीव: वशेन्द्रिय: भूत्वा सांसारिकसुखेषु लिप्तो भवति स आत्मन: विनाशं स्वयमेव करोति।

व्याकरणात्मकटिप्पणी – बन्धुरात्मा = बन्धु: + आत्मा (विसर्गसन्धि:)। आत्मनस्तस्य = आत्मन:+तस्य (विसर्गसन्धि:)। येनात्मैवात्मना = येन+आत्मा+एव+आत्मना (दीर्घ+वृद्धि+दीर्घसन्धि:)। जित: = जि+क्त (त)+सु (प्र. वि.ए.वि.)। शत्रुत्वे = शत्रु+त्व+ङि. (स.वि.ए.व.)। वर्तेतात्मैव = वर्तेत+आत्मा+एव = (दीर्घ+वृद्धिसन्धि:)। वर्तेत = वृत्+विधिलिङ्+त (प्र.पु.ए.व.)।

छन्द:– अस्मिन् पद्ये 'अनुष्टुप्' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्ग:– अस्मिन् पद्ये काम–क्रोध–लोभ–इत्येतेषां मनोविकाराणां त्याग: करणीय इति प्रतिपादितम् –

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मन:।
काम: क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत् त्रयं त्यजेत्।।१३।।

पदच्छेद:– त्रिविधम् नरकस्य इदम् द्वारम् नाशनम् आत्मन:। काम: क्रोध: तथा लोभ: तस्माद् एतत् त्रयं त्यजेत्।

अन्वय:– काम: क्रोध: तथा लोभ: इदं नरकस्य त्रिविधं द्वारम् आत्मन: नाशनम् (अस्ति) तस्मात् एतत् त्रयं त्यजेत्।

व्याख्या – काम: = विषयोपभोगेच्छा (कामना), क्रोध: = क्रोधानल: (कोप:), तथा = च, लोभ: = लोलुपता (तृष्णाधिक्यम्), इदम् = एतत्, नरकस्य = घृण्यप्रदेशस्य (निमित्तलोकस्य), आत्मन: = जीवात्मन: (स्वस्य) नाशनम् = विनाशकारकम् (अस्ति = वर्तते), तस्मात् = एतस्मात् कारणात्, एतत् = इदम्, त्रयम् = त्रिसंख्याकम्, त्यजेत् = परित्यागं कुर्यात्।

भावार्थ: – आसुरीप्रकृतिसम्पन्ना: पुरुषा: काम–क्रोध–लोभादिभि: समाकृष्टा: सन्त: पापकर्माणि कुर्वन्ति, एतदर्थं ते नरकं गच्छन्ति। नरकप्राप्ति: एव आत्मन: विनाश इत्युच्यते। नरकस्य काम–क्रोध–लोभाख्यानि त्रीणि द्वाराणि भवन्ति। यस्मिन् पुरुषे इमे त्रयो दुर्गुणा: भवन्ति तस्मिन् अन्ये सर्वे दुर्गुणा: समायान्ति। सर्वेषु दुर्गुणेषु काम–क्रोध–लोभाख्या: मुख्या: सन्ति। एतेषां दुर्गुणानां परित्यागानन्तरमेव मानवा: परमगतिं (मोक्षं) प्राप्नुवन्ति।

व्याकरणात्मकटिप्पणी – नरकस्येदम् = नरकस्य+इदम् (गुणसन्धि:)। द्वारम् = द्वृ+णिच्+अच्+सु (अम्)

(प्र.वि.ए.व.)। नाशनम् = नश्+णिच्+ल्युट् (यु=अन)+सु (अम्) (प्र.वि.ए.व.)। आत्मनः = अत् + मनिण् (मन्)+ङस् (ष.वि.ए.व.)। कामः = कम् +घञ् (अ)+सु (प्र.वि.ए.व.)। क्रोधः = क्रुध्+घञ् (अ)+सु (प्र.वि.ए.व.)। क्रोधस्तथा = क्रोधः + तथा (विसर्गसन्धिः)। तस्मात् = तत्+ङसि (स्मात्) (पं.वि.ए.व.)। त्यजेत् = त्यज् + विधिलिङ्+तिप् (प्र.पु.ए.व.)।

छन्दः – अत्र 'अनुष्टुप्' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः– अस्मिन् पद्ये मानवः केन विधिना सिद्धिं प्राप्नोतीति प्रतिपादितमस्ति –

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम्।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः।।१४।।

पदच्छेदः – यतः प्रवृत्तिः भूतानां येन इदं ततम्। स्वकर्मणा तम् अभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः।

अन्वयः – यतः (सर्वेषां) भूतानां प्रवृत्तिः येन इदं सर्वं ततम्, तम् (ईश्वरं) स्वकर्मणा अभ्यर्च्य मानवः सिद्धिं विन्दति।

व्याख्या – (हे अर्जुन!) यतः = यस्मात् परमात्मनः, (सर्वेषाम् = अखिलानाम्), भूतानाम् = प्राणिनाम् (शरीरिकाणाम्), प्रवृत्तिः = उत्पत्तिः (अभवत्) येन = येन परमात्मना, इदम् = एतत् जगत् (पुरो दृश्यमानं विश्वम्), सर्वम् = अखिलम् (समस्तम्), ततम् = व्याप्तम् (अस्ति)। तम् = तं परमेश्वरम्, स्वकर्मणा = आत्मनः स्वाभाविककर्मविधिना, अभ्यर्च्य = समर्च्य (अर्चनं कृत्वा), मानवः = मनुष्यः (नरः), सिद्धिम् = परमेश्वरस्य सायुज्यम्, विन्दति = प्राप्नोति।

भावार्थः– अस्मिन् लोके यत्किञ्चित् वस्तु दृश्यते तत् सर्वम् ईश्वरेण व्याप्तमस्ति, तेनैव ईश्वरेण सर्वे प्राणिनः समुत्पन्नाः सन्ति, स एव अस्मिन् जगति सर्वत्र व्याप्तोऽस्ति। अस्य लोकस्य मानवाः स्वकीयश्रेष्ठ कर्मभिः तं सम्पूज्य तस्य सायुज्यं प्राप्नुवन्ति।

व्याकरणात्मकटिप्पणी – यतः = यत्+तसिल् (तस्) (अव्य.)। भूतानाम् = भूत+आम् (ष.वि.ब.व.)। प्रवृत्तिः = प्र+वृत्+क्तिन् (ति)+सु (प्र.वि.ए.व.)। ततम् = तन्+क्त (त)+सु (अम्) (प्र.वि.ए.व.)। स्वकर्मणा = स्वस्य कर्म–स्वकर्म (ष.त.) तेन। अभ्यर्च्य = अभि+अर्च्+ल्यप् (य) (अव्य.)। सिद्धिम् = सिध्+क्तिन् (ति) + अम् (द्वि.वि.ए.व.)। विन्दति = विद्+लट्+तिप् (प्र.पु.ए.व.)।

छन्दः – अस्मिन् पद्ये 'अनुष्टुप्' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

प्रसङ्गः– अस्मिन् पद्ये श्रेष्ठपुरुषाणां मार्गस्याश्रयणं प्रमाणरूपेण लोके मन्यते इति प्रतिपादितमस्ति –

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते।।१५।।

पदच्छेदः– यद् यद् आचरति श्रेष्ठः तत् तत् एव इतरः जनः स येते प्रमाणं कुरूते लोकः तत् अनुवर्तते।

अन्वयः – श्रेष्ठः यत् यत् आचरति, इतरः जनः तत् तत् एव (आचरति) सः यत् प्रमाणं कुरुते लोकः तत् अनुवर्तते।

व्याख्या – श्रेष्ठः = उत्तमः पुरुषः, यत् यत् = यद्यत् कर्म, आचरति = अनुतिष्ठति (करोति), इतरः = अन्यः (अपरः), जनः = मनुष्यः (नरः), तत् तत् = तत्तत्कर्म, एव = नूनमेव (आचरति), सः = असौ पुरुषः, यत् प्रमाणम् = यस्य वाक्यस्य निर्धारणम्, कुरुते = करोति, लोकः = जनसमूहः, तत् = तद्वाक्यम्, (तत् कर्म), अनुवर्तते = अनुकरोति (अनुसरति)।

भावार्थः– लोके महापुरुषाः यथाविधमाचरन्ति तस्यैवानुकरणम् अन्ये जनाः कुर्वन्ति। सर्वे जनाः महापुरुषैः

निर्दिष्टान् आदर्शान् पालयन्ति। अर्थात् श्रेष्ठाः महापुरुषाः यद् वस्तु प्रमाणरूपेण स्वीकुर्वन्ति तदेव वस्तु सर्वेऽपि प्रमाणत्वेन अङ्गीकुर्वन्ति। एतदर्थं महापुरुषैः सदैव श्रेष्ठाचरणमेव आश्रयणीयम्। यतोहि तेषां चारित्र्योन्नतिं विलोक्य सर्वे जनाः स्वकीयं कल्याणं कर्तुं शक्नुयुः। एवंविधं समाजकल्याणस्य महत्तमं दायित्वं महापुरुषाणामुपरि वर्तते।

व्याकरणात्मकटिप्पणी – यद्यदाचरति = यत्+यत्+आचरति (तकारस्य जश्त्वं, हल्सन्धिः)। आचरति = आङ्+चर्+लट्+तिप् (प्र.पु.ए.व.)। श्रेष्ठः = अतिशयेन प्रशस्यः, प्रशस्य + इष्ठन् (इष्ठ)+सु (प्रशस्य इत्यस्य स्थाने श्र आदेशः, गुणः) (प्र.वि.ए.व.)। तत्तदेवेतरः = तत्+तत्+एव+इतरः = (द्वितीयस्य तत्पदस्य तकारस्य जश्त्वं, गुणसन्धिः च)। प्रमाणम् = प्र+मा+ल्युट् (यु = अन)+सु (अम्) (प्र.वि.ए.व.)। कुरुते = कृ+लट्+त (आ.प्र.पु.ए.व.)। अनुवर्तते = अनु+वृत्+लट्+त (प्र.पु.ए.व.)।

छन्दः– अस्मिन् पद्ये 'अनुष्टुप्' नामधेयं वृत्तं वर्तते।

अभ्यास-प्रश्नाः

(क) बहुविकल्पात्मकप्रश्नाः–

अधोलिखितानां प्रश्नानाम् उत्तराणि सङ्केताक्षरमाध्यमेन कोष्ठके लेखनीयानि–

१. देही कानि विहाय अपराणि नवानि गृह्णाति–
(क) नूतनानि शरीराणि (ख) जीर्णानि शरीराणि
(ग) स्वस्थशरीराणि (घ) स्थूलशरीराणि ( )

२. आत्मानं कानि न छिन्दन्ति–
(क) पाषाणखण्डानि (ख) आभूषणानि
(ग) शस्त्राणि (घ) कटुवचनानि ( )

३. अमेध्यं भोजनं कीदृशम् उच्यते–
(क) ब्राह्मणप्रियम् (ख) तामसप्रियम्
(ग) राजसप्रियम् (घ) सात्विकप्रियम् ( )

४. ब्रह्मचर्यम् अहिंसा च कीदृशं तपः उच्यते–
(क) शारीरं तपः (ख) बौद्धिकं तपः
(ग) मानसिकं तपः (घ) वाङ्मयं तपः ( )

५. अर्जुनस्य अधिकारः कुत्र भवेत्–
(क) अकर्मणि (ख) वर्त्मनि
(ग) कर्मणि (घ) परमात्मनि ( )

(ख) अतिलघूत्तरात्मकाः प्रश्नाः–

(क) हन्यमाने शरीरे कीदृशः आत्मा न हन्यते?
(ख) आत्मानं के न क्लेदयन्ति कश्च न शोषयति?
(ग) दैवीसम्पदः काः सन्ति?
(घ) कीदृशं दानं सात्विकमुच्यते?
(ङ) इतरः जनः किं करोति?

(ग) लघूत्तरात्मकाः प्रश्नाः –

(क) देही किं कृत्वा अन्यानि नवानि संयाति?
(ख) वाङ्मयं तपः किम् उच्यते?
(ग) राजसं दानं किं भवति?
(घ) आत्मना आत्मानं किं कुर्यात्? आत्मन आत्मा किं किम् अस्ति?
(ङ) नरकस्य त्रिविधं द्वारं किमुच्यते? तेन किं जायते?

(घ) सामान्यज्ञानप्रश्नाः –

१. निम्नलिखितपद्यानां संस्कृते व्याख्या कार्या –

(क) वासांसि जीर्णानि .... नवानि देही।
(ख) आयुःसत्त्वबलारोग्य .... सात्त्विकप्रियाः।
(ग) मनःप्रसादः सौम्यत्वं .... मानसमुच्यते।
(घ) कर्मण्येवाधिकारस्ते .... अकर्मणि।
(ङ) यतः प्रवृत्तिर्भूतानां .... विन्दति मानवः।

२. निम्नाङ्कितपद्यानां संस्कृतभावार्थः लेखनीयः –

(क) न जायते म्रियते .... हन्यमाने शरीरे।
(ख) कट्वम्ललवण .... शोकामयप्रदाः।
(ग) देवद्विजगुरु .... तप उच्यते।
(घ) उद्धरेदात्मना .... रिपुरात्मनः।
(ङ) यद्यदाचरति श्रेष्ठः .... तदनुवर्तते।

३. निम्नाङ्कितपद्यानाम् अन्वयः कार्यः –

(क) नैनं छिन्दन्ति .... शोषयति मारुतः।
(ख) यातयामं गतरसं .... तामसप्रियम्।
(ग) बन्धुरात्मात्मनः .... शत्रुवत्।

(ङ) व्याकरणज्ञानविषयकाः प्रश्नाः –

१. निम्नाङ्कितपदानां सन्धिविच्छेदः कार्यः –

(क) कदाचिन्नायम् = ... ।
(ख) नरोऽपराणि = ... ।
(ग) उच्छिष्टमपि = ... ।
(घ) प्रत्युपकारार्थम् = ... ।
(ङ) कर्मण्येवाधिकारस्ते = ... ।
(च) बन्धुरात्मैव = ... ।

२. निम्नाङ्कितपदानां सन्धिः कार्यः –

(क) क्लेदयन्ति + आपः = ... ।
(ख) राजसस्य+इष्टा = ... ।
(ग) इति+एतत्+तपः = ... ।

(घ) सङ्गः+अस्तु+अकर्मणि = ... ।

(ङ) वर्तेत+आत्मा+एव = ... ।

(च) लोभः+तस्मात्+एतत् = ... ।

३. निम्नाङ्कितपदानां समासविग्रहः कार्यः –

(क) आयुः सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः = ... ।

(ख) सात्त्विकप्रियाः = ... ।

(ग) दुःखशोकामयप्रदाः = ... ।

(घ) तामसप्रियम् = ... ।

(ङ) देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनम् = ... ।

(च) आत्मनिग्रहः = ... ।

४. अधोलिखितानां पदानां समासः कार्यः –

(क) कटुः च अम्लः च लवणः अत्युष्णः च रुक्षः च विदाही च = ... ।

(ख) न उद्वेगः अनुद्वेगः, तं करोति इति = ... ।

(ग) भावानां संशुद्धिः = ... ।

(घ) न उपकारिणः, तस्मिन् = ... ।

(ङ) कर्मफलस्य हेतुः = ... ।

(च) स्वस्य कर्म, तेन = ... ।

५. निम्नलिखितक्रियापदेषु धातु-लकार-पुरुष-वचनानि निर्दिशत –

(क) म्रियते = ... ।

(ख) हन्यते = ... ।

(ग) क्लेदयन्ति = ... ।

(घ) उच्यते = ... ।

(ङ) दीयते = ... ।

(च) अवसादयेत् = ... ।

६. अधोलिखितेषु पदेषु मूलशब्दं, लिङ्गं, विभक्तिं, वचनं च निर्दिशत –

(क) वासांसि = ... ।

(ख) शरीराणि = ... ।

(ग) अहिंसा = ... ।

(घ) वाङ्मयम् = ... ।

(ङ) सात्विकम् = ... ।

(च) आत्मनः = ... ।

७. आत्मनः स्वरूपं स्वाधीतग्रन्थानुरूपं प्रतिपादयत ।

८. अस्मिन् पाठे समागतानि क्रियापदानि चित्वा लिखत ।

९. शत्रु अथवा रिपुशब्दस्य रूपाणि लिखत ।

बहुविकल्पात्मकप्रश्नानाम् उत्तरमाला